

Stad en platteland in de Grieks-Romeinse Oudheid

door

PAUL SCHULTEN

De megalomane Romeinse keizer Nero liet na de brand van Rome in 64 na Christus zijn fameuze gouden paleis bouwen. Rond de vijver in de paleistuin, waar zijn opvolgers het Colosseum hebben neergezet, liet hij gebouwen optrekken die diverse steden representeerden. Bovendien werden er akkers, bossen wijngaarden en weiden aangelegd. Koeien en schapen liepen daar rond, maar ook wilde dieren.¹ Toen zijn gouden huis *domus aurea* klaar was, verzuchtte de keizer dat hij nu eindelijk een menswaardig onderdak had gevonden.

Aanvulling of tegenstelling

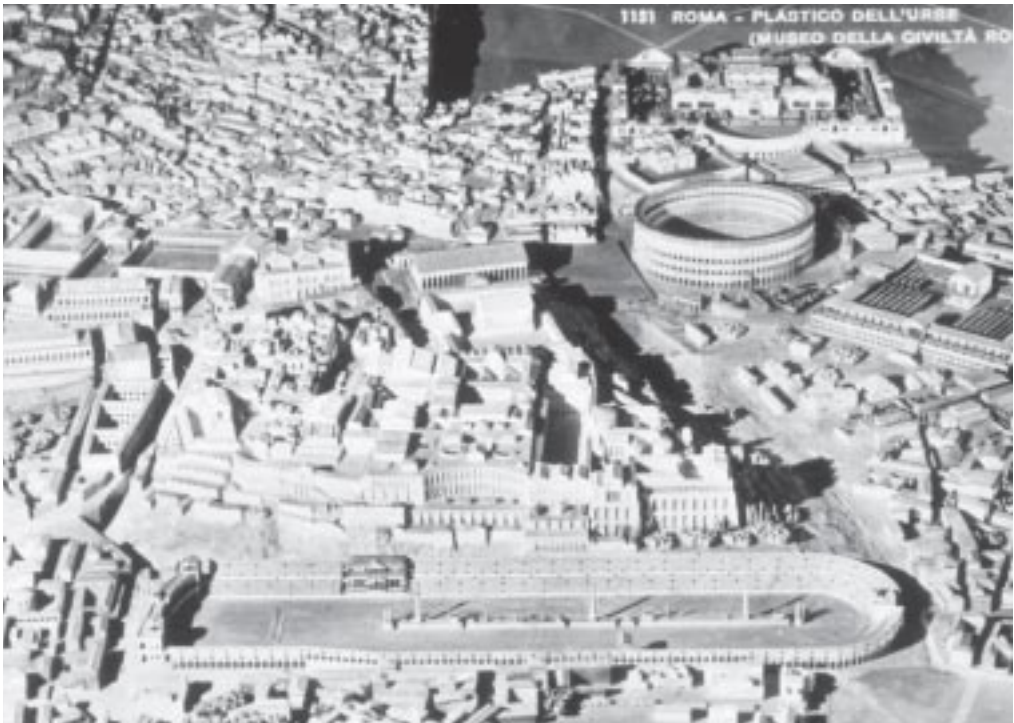
Waarschijnlijk wilde Nero binnen zijn eigen *Neropolis* de ideale complementering tussen stad en platteland tot uitdrukking brengen. Beide waren in zijn ogen nodig voor een menswaardig bestaan. Het stedelijke bracht vooral cultuur, het platteland morele waarden en rust, elk met de mogelijkheid tot een eigen esthetisch genot. Nero's architectonische droom van stad en platteland als positieve aanvullingen van elkaar leek in de keizertijd al lang niet meer gebruikelijk. Vrijwel altijd werd het begrippenpaar als een bijna neo-Kantiaanse categorie, als een vaste, absolute tegenstelling gehanteerd.

Steden waren de plaatsen waar de materiële en geestelijke verworvenheden van de beschaving in geconcentreerde vorm waren te zien. Het Griekse én Latijnse woord voor stedelijk *asteios*, *urbanus* betekende ook beschaafd, verfijnd en geestig. De stad was product en producent van cultuur. Nog in de vijfde eeuw na Christus, juist toen de antieke stedelijke cultuur ernstig in gevaar was, schreef de bisschop van Clermont-Ferrand, Sidonius Apollinaris, dat niemand zonder risico voor zijn geestelijke ontwikkeling lang uit de stad weg kon blijven. Volgens hem was regelmatig bezoek aan het platteland misschien goed voor de gezondheid, maar de stad bleef het centrum van alle activiteit op intellectueel en religieus gebied.²

Landelijk *agroikos*, *rusticus* daarentegen stond voor het omgekeerde en betekende, naast de geografische inhoud, ook boers in de zin van grof, ongemanierd en onbeschaafd. Het is een lange traditie waarbinnen sommige voetbalsupporters uit grote steden hun sarrende ...boeren, boeren! ... aanheffen, bijvoorbeeld tegen de spelers van De Graafschap. Dat dit soms wel eens wordt geschreeuwd tegen de spelers en

supporters van NAC, heeft ook zijn wortels in de Oudheid. Inwoners van grote steden achtten zich superieur aan die van kleinere.

In de vierde eeuw voor Christus noemde de redenaar Isocrates Athene bij uitstek de stad van Hellas wegens haar grote omvang. Maar volgens hem had de stad ook recht op die eretitel op grond van haar economische mogelijkheden en de stedelijke cultuur van de bewoners. Vooral met het oog op dit laatste aspect zouden Amsterdammers en Rotterdammers misschien toch in hun spreekkoren de Bredase aanhang wat moeten ontzien. Kleinere steden hebben immers niet per se een mindere stedelijke cultuur, al hebben grote meestal wel meer uitstraling. In de Oudheid nam Rome op een gegeven moment de leidende rol onder de steden over van Athene. Wanneer het woord Stad *Urbs* met een hoofdletter viel, dan wist iedereen dat daarmee Rome werd bedoeld, zonder dat die naam verder genoemd hoefde te worden.

1. Maquette van het oude Rome in het Museo della Civiltà Romana.

De stedelingen genoten van de diverse culturele en materiële mogelijkheden die hun woonplaats hun bood. Zij leverden daar zelf ook flinke bijdragen aan, als hun maatschappelijke positie dat mogelijk maakte: een nieuwe zuilengalerij, badinstellingen, theaters, herbouw van muren, kortom alles wat kon bijdragen aan een aangenaam gemeenschapsleven. Zij wilden wel graag dat hun aandeel aan alle verfraaiingen goed zichtbaar was. De antieke weldoener bleef niet graag onbekend en wilde zijn naam in ere-inscripties vereeuwigd zien. Daarom was het vaak moeilijk privé-sponsors te

vinden voor o zo nuttige, maar niet direct in het oog springende werken als riolering. De meeste mensen zagen hun eigen stad als speerpunt van beschaving en als teken van superioriteit over de anderen. Waar geen stad was, kon geen vaderland zijn; daar heerste barbarendom. Alleen binnen de *polis* was zinvol leven mogelijk, alleen daar kon sprake zijn van een geordend bestaan. De eigen stad was voor haar burgers het centrum van leven en handelen.

Heimwee naar het land

Toch was het stedelijk bestaan van de inwoners van de hoofdstad in de Romeinse literatuur vaak meer onderwerp van satire dan van onverdeelde bewondering en dat lijkt de hierboven genoemde gelijkschakeling van stad met positief en platteland met negatief te ontcrachten.³ Zo begon Juvenalis zijn bekende derde satire met de volgende verzuchtingen over de beslissing van een vriend om de stad te ruilen voor de natuur:

Al ben ik droevig over het vertrek van een vertrouwde vriend, ik vind zijn plan naar Cumae te verhuizen, waar hij dan Sybilles buurman wordt, bepaald niet gek. Het is de hof tot Baiæ en die kust biedt groene rust en charme. Ik heb liever een rotspunt daar dan hier de groentemarkt. Want zelfs de doodste eenzaamheid is beter dan deze stad waar brand en huis-infarct en zoveel meer grofsteedse narigheden te vrezzen zijn. Bijvoorbeeld al die dichters die 's zomers uit hun werk staan voor te lezen ....⁴

In de rest van zijn satire over het leven in de grote stad klaagde Juvenalis onder meer over het grote aantal buitenlanders, de onveiligheid en het gebrek aan rust in Rome. We moeten daarbij wel bedenken, dat bekende critici van het leven in de megapolis Rome als de zo-even genoemde dichter en zijn vriend Martialis, schreven voor een typisch grotestads publiek, dat vermakelijk gezeur over het eigen jachtige leven graag hoorde zonder daar enige verhuizingswens aan te koppelen. Hier lijkt een vergelijking met de films van Woody Allen niet eens al te anachronistisch. Realistischer van toon waren de brieven van de uit Rome naar de Zwarte Zee verbannen poëet Ovidius, waarin hij met name de onmogelijkheid deel te nemen aan het culturele leven in de hoofdstad hartverscheurend betreurde.

Deze drie literatoren uit de eerste eeuw laten in ieder geval zien dat de scheiding tussen stad en platteland, althans in die periode, overduidelijk als zodanig werd gevoeld.⁵ Talloze andere historische bronnen kunnen ten overvloede daarvoor worden aangevoerd. Neem bijvoorbeeld de anekdote over de Romeinse staatsman en generaal Pompejus Magnus, die in de eerste eeuw voor Christus een strafexpeditie ondernam tegen de zeerovers in het oostelijk deel van de Middellandse Zee. Hij had zoveel zeerovers gevangen genomen dat het fysiek nauwelijks meer mogelijk was deze ruwe bonken op ordelijke wijze te executeren. Iemand adviseerde hem toen de gevangenen te vestigen in de steden van Klein-Azië, omdat zij dan vanzelf beschaafd zouden worden en hun oude woeste bestaan zouden afzweren. Mooier kan de conceptuele scheiding nauwelijks worden uitgedrukt.

Stedelingen waren over het algemeen exceptioneel trots op hun stad. Idealisering van het leven op het platteland was hooguit goed voor vakanties of voor filosofische bespiegelingen van voornamelijk theoretische aard. In dergelijke bespiegelingen werd vooral de morele waarde van het eenvoudige buitenleven benadrukt.

Wanneer we vier of vijf eeuwen verder zijn, dan lijkt de positieve houding tegenover de stad in het werk van laat-Romeinse schrijvers nauwelijks veranderd. Die positieve uitlatingen werden vaak veroorzaakt door een reële angst dat vooral veel leden van de elite zich in hun landelijke villa's hadden teruggetrokken. In een van zijn brieven waarschuwde de eerder genoemde bisschop Sidonius Apollinaris een aanzienlijke vriend dat diens belangen op het land hem niet onverschillig mochten laten zijn tegenover de stad.⁶ De belangen van de stedelijke gemeenschap moesten immers meer gewicht krijgen dan de opbrengsten van zijn landerijen. Iemand van zijn afkomst had volgens Sidonius verplichtingen aan zijn voorouders om evenals zij belangrijke posities binnen de staat te bekleden. Het was niet eervol voor zo iemand de 'rusticus' te spelen. Niet alleen voor ongepolijst en ongecultiveerd werd deze term op dat moment gebruikt, maar ook voor iemand die zich ten onrechte aan zijn taken voor de gemeenschap onttrok. Het is duidelijk dat die taken aan de stad werden gekoppeld, en dat een terugtrekken op het land in die tijd als asociaal werd beschouwd.

In de late Oudheid was er ook binnen de toen dominante christelijke kerk een vaak felle discussie gaande over de voors en tegens van de stad. Voorstanders van een ascetisch monnikenbestaan wezen het verblijf in de stedelijke gemeenschap af en kozen voor een leven in de natuur. De stad zou te veel wereldse afleidingen en verlokkingen bieden. Hoe barrer de omgeving, des te minder kansen voor de Boze, een christelijke interpretatie van wat bij de heidenen de morele waarde van het eenvoudige plattelandsleven was.⁷ Het merendeel van de leidende bisschoppen binnen de kerk, onder wie de kerkvaders Augustinus en Gregorius van Tours, zagen desondanks nog steeds veel meer heil in de beschavende werking van het stedelijk leven. Zij waren ook verantwoordelijk voor nieuwe impulsen voor de stedelijke architectuur. Kerken hadden de plaats van de publieke gebouwen van het heidendom ingenomen en domineerden voortaan het uiterlijk van de stedelijke centra. Zij werden daarmee de nieuwe symbolen van *urbanitas*.

De polis

De tweedeling tussen de bewoners van stad en platteland, die sterk zichtbaar is in de Grieks-Romeinse tijd, moet pas in deze periode zijn ontstaan. Toen de Griekse *poleis* (stadstaten) in de loop van de achtste en zevende eeuw voor Christus zich langzamerhand begonnen te ontwikkelen, beschikten zij immers over het algemeen over zo'n klein territorium, dat vanuit de woonkern een dagelijkse gang naar de akkers mogelijk was.⁸ In een dergelijke symbiose tussen stad en platteland kunnen er vrijwel geen verschillen in leefwijze zijn ervaren. De tegenstelling tussen beide kan in de vroege *poleis* nauwelijks een rol hebben gespeeld.⁹ De toevoeging van een negatieve of positieve connotatie aan de bijvoeglijke naamwoorden voor stedelijk en landelijk moet spoedig daarna gebruikelijk zijn geworden. Dit gebeurde in ieder geval in de

Griekse komedies van de vijfde en vierde eeuw, waar sommige personages schamper boers worden genoemd. Ook al zou dat niets zeggen over de feitelijke woonplaats van de zo genoemden, op dat moment moet er toch al sprake van onderscheiden levensstijlen zijn geweest.¹⁰ Het is goed mogelijk dat dit onderscheid voor het eerst is gemaakt tijdens de periode van de Griekse kolonisatie van de zevende tot de vijfde eeuw. Griekse kolonisten stichtten toen nieuwe stadstaten op diverse punten in het gebied van de Middellandse- en de Zwarte Zee en hebben ongetwijfeld de neiging gehad het niet verstedelijkte land der barbaren waarbinnen deze *poleis* werden gevestigd, als vijandig en negatief te beschouwen.

Voor de nieuwe kolonie werd eerst uiterst zorgvuldig een plek uitgekozen. Daarvoor werd vooral gekeken naar de aanwezigheid van water en de defensieve mogelijkheden van het terrein. Verder was de aanwezigheid van voldoende landbouwareaal een belangrijke overweging naast, als laatste punt, de landschappelijke aantrekkelijkheid van het gebied. Het centrale punt van de Griekse *polis* werd meestal door een cluster van een paar dorpen of een burchtheuvel met een marktplaats eronder gevormd. Deze *agora* had naast een commerciële, ook een politieke functie. De burgers kwamen daar bijeen om hun onderlinge affaires te regelen. Na enige groei van handel en nijverheid in de zevende eeuw konden op sommige plaatsen centra met een zekere verstedelijking ontstaan. In die gevallen bestond de *polis* uit een stedelijke kern omringd door een bij de stad horend platteland, waardoor bovengenoemde symbiose mogelijk werd. De belangrijkste *poleis* op dat moment waren Sparta, Argos en Korinthe op de Peloponnesus, Athene en Thebe in midden-Griekenland en Milete en Ephese op de kust van Klein-Azië.

Wat is nu eigenlijk een *polis*? Een stad in de Oudheid wordt gedefinieerd door zijn politieke, economische en sociale verhoudingen met het platteland er omheen. Is het voor latere perioden al moeilijk om het begrip stad te conceptualiseren zonder het bijbehorende platteland, voor de Oudheid is dat nog bezwaarlijker door de vaagheid en daarmee de verwarring, inherent aan het begrip *polis*. De filosoof Aristoteles zag bijvoorbeeld het kenmerkende daarvan vooral in de relatie tussen de burgers, maar ook de hoeveelheid burgers en hun middelen werden eronder verstaan. De Korinthiër Adeimantos hield na de totale verwoesting van Athene door de Perzen in 480 voor Christus de Atheense leider Themistocles voor, dat deze niet meer namens een *polis* kon spreken. Deze antwoordde trots dat Athene nog steeds beschikte over een vloot van tweehonderd oorlogsschepen met volledige bemanning en dat het dus altijd nog een veel belangrijker *polis* dan Korinthe was.

Athene, de uitzondering

Polis kan naar allerlei zaken verwijzen, maar het hoeft niet per se een bepaalde graad van urbanisatie aan te geven. Het leven in de meeste Griekse steden kan niet veel van dat in flinke dorpen hebben verschild. De bewoners waren voor hun voedselvoorziening rechtstreeks afhankelijk van hun eigen territorium. Pas in de vijfde eeuw voor Christus slaagden enkele Griekse steden erin voedsel uit het buitenland te importeren en daardoor een zekere groei van de eigen bevolking mogelijk te maken.

Water is het beste ding van alles (Pindarus, eerste Olympische Ode)

Voor stedelijk leven is beheersing van het water noodzakelijk. Er moet in de eerste plaats voldoende zuiver drinkwater zijn, maar ook water om te koken, de was te doen en zelf te baden. Overtollig water moet worden afgevoerd en eventueel gebruikt om riolen door te spoelen. Dat alles vraagt om organisatie en hydraulische kennis. Wanneer steden groeien, moet deze kennis ook toenemen. Zowel de Grieken als de Romeinen konden zich op dit gebied aardig redden. Herodotus vertelt dat al in de zesde eeuw v. Chr. op Samos door Eupalinus van Megara een tunnel door een heuvel was gegraven van meer dan een kilometer lengte waarlangs water van een bron naar de stad werd gevoerd. Archeologisch onderzoek heeft zijn verhaal bevestigd.

De methode om dergelijke aquaducten aan te leggen hadden de Grieken zoals zo veel andere kennis overgenomen uit het Oosten, met name uit Armenië en Iran, waar al veel eerder via zogenaamde qanats water uit bergen en heuvels werd getapt en voor irrigatie werd gebruikt. Overigens zijn dit soort constructies in eerste instantie waarschijnlijk niet ontstaan uit verlangen naar water, maar om bij mijnbouw hinderlijk water kwijt te raken. Hoe dit ook zij, elke Griekse stad probeerde een liefst zo gevarieerd mogelijk aanbod van water te hebben om zo min mogelijk het risico van fatale tekorten te lopen. Elke woning had de beschikking over een onderaards waterreservoir, waar het regenwater in werd opgevangen en zo mogelijk nog een waterput. Voor drinkwater werd liefst bronwater gebruikt, dat meestal uit een fontein stroomde. Deze fontein waren soms aangebracht boven een bron, soms werd het water er over een flinke afstand naar toe gevoerd. Elke agora had tenminste één fontein, maar liefst meerdere, waar de inwoners hun drinkwater konden halen. Bij tempels waren waterreservoirs onder of boven de grond zodat er altijd water voor rituele handelingen voorradig was. Vooral de reservoirs onder de grond laten nogal wat veranderingen zien in de loop der eeuwen. Met name wordt de toegang steeds nauwer. Dat maakte het mogelijk het water koeler en zuiverder te bewaren. Een keer per jaar moesten de reservoirs worden schoongemaakt en eventuele lekken gerepareerd. Dat was ook het geval met de pijpen waardoor in de Oudheid het water werd getransporteerd. Deze leidingen waren van steen, terra cotta of - slechts bij de Romeinen - van lood of soms van hout en kregen, net als de reservoirs, na enige tijd vooral last van kalkafzetting van het soms tamelijk harde water.

Veruit het meeste gebruikte water kwam uit de grond of direct uit de lucht. Er werd relatief weinig gebruik gemaakt van oppervlaktewater uit rivieren of meren. Daar lijken twee redenen voor te zijn geweest: de geringere zuiverheid van dat water en het feit dat steden vaak boven rivieren waren gebouwd, wat de aanvoer via aquaducten er uiteraard niet makkelijker op maakte. Dat wil niet zeggen dat die mogelijkheid helemaal niet werd benut. Zo betrof het bekende Romeinse aquaduct uit Segovia zijn water uit een afdamming van de lokale rivier, net als enkele andere Spaanse steden. Romeinse aquaducten voerden verbazingwekkende hoeveelheden water aan en mogen zeker tot de hoogtepunten van antiek technisch worden gerekend. De directeur van de waterleiding van Rome in de eerste eeuw, Frontinus, schreef er een uitvoerige verhandeling over. 'Met zulke onmisbare constructies, die zoveel water aanvoeren, zijn de nutteloze piramiden, noch de even zinloze werken van de Grieken te vergelijken', was zijn trotse conclusie.

Athene is hierbij, zoals ook in andere opzichten, de grote uitzondering geweest. In zijn stedelijk centrum woonden toen waarschijnlijk meer dan veertigduizend inwoners. Geen andere stad heeft in die tijd een dergelijke omvang kunnen bereiken. Zijn gunstige ligging in het midden van de Middellandse Zee, het imperium, de bodemschatten en een ware cultuurexplosie waren daar verantwoordelijk voor. Door de politiek-militaire macht na de Perzische oorlogen aan het begin van de vijfde eeuw was de stad van de aanvoer van voedsel verzekerd en dat was nodig om een bevolking van dergelijke omvang te kunnen voeden. Pas toen, op het hoogtepunt van zijn macht, kon Athene voldoende controle op andere stadstaten uitoefenen om dat te garanderen.

Naast militaire macht moest er in de stad voldoende technische kennis en bestuurskennis aanwezig zijn om de distributieproblemen aan te kunnen. Dat gold later in nog heviger mate voor een stad als Rome, waar rond het jaar nul een verbazingwekkend aantal van een miljoen mensen gehuisvest was.¹¹ De sterke toename van activiteiten op het gebied van aan- en afvoer van goederen heeft ongetwijfeld consequenties voor de verhouding met het platteland gehad.

Sociaal-economische achtergronden

Tot nu toe hebben we vooral over beeldvorming gesproken; nu is het tijd om op de sociaal-economische context in te gaan. Over het algemeen woonde de bezittende klasse in de steden. Daarom wordt de Grieks-Romeinse wereld meestal een wereld van steden genoemd, ondanks het welbekende feit dat veruit het grootste gedeelte van de bevolking op het platteland huisde.¹² Dat is altijd zo gebleven, ook al heeft de urbanisering op sommige plaatsen en in sommige perioden een opmerkelijke omvang gekend. Een vergelijkend perspectief maakt dat overduidelijk. Rond 1700 telden de grootste steden in Europa, Londen en Parijs, niet meer dan een half miljoen inwoners. Zoals gezegd, overtrof het antieke Rome dat aantal ruimschoots. Daarnaast waren er nog enkele steden die de omvang van Londen en Parijs haalden, te weten Karthago in Noord-Afrika, Alexandrië in Egypte, Antiochië in Syrië en Konstantinopel aan de Bosporus. De normale stad in de Oudheid was vrij klein en in omvang meestal afhankelijk van de haar omringende streek. Zij telde drie- tot tienduizend inwoners. Een tussencategorie ontstond, omdat handels- of bestuursactiviteiten daar een aanzet toe gaven. Wij moeten dan denken aan regionale of provinciale centra of aan steden die op een knooppunt van bevaarbare rivieren lagen zoals Lugdunum (Lyon) en Colonia Agrippinensis (Keulen). Het proces van verstedelijking wordt meestal als een stimulans voor economische ontwikkeling gezien.¹³ Handel en arbeidsdeling worden er in ieder geval door bevorderd.

Of dat in de Oudheid zelfstandige en dynamische economische ontwikkelingen en groei heeft gebracht is ernstig betwijfeld door geleerden als Max Weber en later Moses Finley. Weber gebruikte voor de Grieks-Romeinse steden de term 'consumentenstad', omdat hij deze zag als puur parasitair op het omringende platteland; Finley werd de meest invloedrijke vertolker van die visie.¹⁴ Hij zag nauwelijks een eigen economische bijdrage van de stad, omdat er niets of weinig geproduceerd

Bij het woord aquaduct denken wij meestal aan imposante bouwwerken als de Pont du Gard in Frankrijk of de kilometers lange gewelvenconstructies die zich uit het zuiden naar Rome bewegen. Veruit de meeste kanalen liepen echter onder de grond op een diepte van één of een halve meter. Het water stroomde daardoor omlaag met een snelheid van drie tot vijf kilometer per uur, waarbij het meestal anderhalve tot drie meter per kilometer daalde. Het basisprincipe van een aquaduct is natuurlijk dat water vanuit een hogere plaats, waar continu voldoende water aanwezig is naar de stad stroomt. Daar waar het terrein problemen opleverde omdat er bijvoorbeeld een dal tussen zat, werd dat opgelost door de aanleg van bruggen en tunnels of door het aanwenden van heveltechniek, gebruik maken van de wet van de communicerende vaten. De enorme arcaden die het water naar Rome brachten waren nodig om het water hoog in de stad te laten aankomen zodat verdere distributie mogelijk was, maar hadden ongetwijfeld ook de bedoeling de macht en de vrijgevigheid van de keizer duidelijk te maken. Het langste aquaduct bij Rome, de Aqua Marcia, had een lengte van liefst 91 kilometer.

Wanneer het water bij een stad aankwam werd het opgevangen in een betrekkelijk kleine tank, het castellum divisorium, van waaruit meerdere pijpen voor de distributie over de stad zorgden. Daarom moest dit castellum liefst zo hoog mogelijk in de stad gelegen zijn. In Rome was het grootste gedeelte van het aangevoerde water bestemd voor de publieke fonteinen, een tweede leiding bediende de thermen en de theaters en een derde was bestemd voor privéhuizen, waarvan de eigenaars speciale toestemming van de keizer voor aftappen hadden gekregen. Er was een uitvoerige wetgeving waarin de maximale diameter van de pijpen was vastgelegd. De enorme omvang van het systeem in de hoofdstad blijkt uit het feit dat er niet minder dan 247 kleinere castella waren, waarin het water telkens verder opgesplitst werd.

De aquaducten hielden nooit op het water de steden binnen te laten stromen. Deze overproductie werd kennelijk niet als probleem gezien. De soms reusachtige publieke badinrichtingen konden veel water aan en dat gold ook voor de latrines en riolen, waarlangs het weer werd afgevoerd. Stedelingen waren buitensporig trots op hun aquaducten en zichtbare waterovervloed, in architectonische verfraaiingen verpakt, was uitermate belangrijk voor het imago van hun stad. Weldoeners op dit gebied konden dan ook op uitgebreide eerbewijzen rekenen.

werd voor markten elders. Terecht maakte hij korte metten met publicaties waarin steden als Rome en Alexandrië bijna het gezicht kregen van een moderne industriestad. Even terecht legde hij de nadruk op het essentieel agrarische en statische karakter van de antieke economie. Dit laatste wordt in recentere studies nog steeds onderschreven, maar wel komt er steeds meer oog voor het aanjagend effect van middelgrote en vooral grote steden op de agrarische productie.¹⁵ Er kwamen impulsen vandaan voor productspecialisatie in het agrarisch achterland en voor interregionale handel. Het beeld van Webers pure consumentenstad lijkt daardoor wat te vervagen. Wel blijft de ver-

houding tussen stad en platteland van cruciale betekenis voor de economische verhoudingen en daarmee voor ons inzicht over de economie in zijn totaliteit.

Een curieus en nogal letterlijk voorbeeld hiervan vormt het waardeverschil tussen land dat dichtbij de stad en land dat daar verder vanaf lag. In zijn blauwdruk voor een goede *polis* heeft de filosoof Plato aangegeven dat het beschikbare land zó verdeeld moest worden, dat alle burgers precies evenveel in waarde zouden krijgen.¹⁶ Dat kon door de burger die het stuk land dat het dichtst bij de stad lag, toegewezen had gekregen, ook het verste stuk te geven en de volgende burger de stukken die daar weer aan grensden, enzovoorts. Er waren zowel militaire, als economisch-sociale redenen waarom het verder gelegen land minder waard was. In de late Oudheid kon Sidonius Apollinaris nog steeds constateren dat de waarde van een aan de kerk geschonken boerderij groter was naarmate deze dichter bij de stad lag.¹⁷

Plato's ideale bezitsverhoudingen staan in schril contrast met de werkelijkheid zoals die zich ontwikkelde. Steeds minder mensen kregen een groter gedeelte van het land in bezit. Dezen bewaarden vaak vanuit hun steden een grote fysieke afstand tot hun agrarische eigendom. De kleine boer kon overleven, maar deed dat vaak aan de periferie. Ook zijn politieke invloed op het stadsbestuur werd steeds kleiner. Beide ontwikkelingen hebben ongetwijfeld het land in de vergelijking stad en platteland nog verder achteraan gezet, hoewel de stad een veel latere verschijning was. De stedelijke cultuur werd steeds dominanter. Daarbinnen circuleerde ook het meeste geld.

Zoals gezegd namen ook de mogelijkheden tot politieke participatie voor de plattelander in de loop van de Grieks-Romeinse geschiedenis af. In het Athene van de vijfde en vierde eeuw had in principe de volksvergadering, bestaande uit de vrije, volwassen mannelijke bevolking, de totale politieke macht en werden jaarlijks nieuwe bestuurders door middel van loting uit alle bevolkingslagen aangewezen. Boeren, als zij tenminste niet te ver van de stad woonden, konden daar zonder meer een actieve rol in spelen. In de Hellenistische tijd, na Alexander de Grote, kwam het stedelijk bestuur steeds meer in handen van een kleine, welgestelde groep. Het land was over het algemeen kroondomein van de Hellenistische vorsten. Stedelingen van mindere status, maar vooral de boeren verloren steeds meer greep op hun eigen politieke bestaan. Een zelfde ontwikkeling kunnen we bij de Romeinen in de keizertijd zien. De hoogste ambtenaren werden rechtstreeks door de keizer benoemd en waren slechts aan hem verantwoording schuldig. De lagere bevolkingsgroepen konden zich voornamelijk slechts nog schreeuwend op de tribunes van theaters en amfitheaters laten horen.

Slot

Ondanks die economische en politieke werkelijkheden zullen in de keizertijd de meeste studenten in de retoriek deze gegevens niet gebruikt hebben in hun argumentatie pro- of contra stad, wanneer zij als vaste oefening in hun opleiding de vraag moesten beantwoorden: wat is verkieslijker, stads- of plattelandsleven?¹⁸ Ook zullen zij zich niet of nauwelijks bezig hebben gehouden met de in de tegenwoordige wetenschap populaire vraag of de antieke stad als cultureel en artistiek hoogtepunt

2. Reconstructie van gebouwen in Ostia.

moet worden gezien, of eerder als een stinkend massagraf, omdat er te veel mensen in erbarmelijke sociale omstandigheden op elkaar geperst waren.¹⁹ Daar hadden mensen die zich een dergelijke scholing in de retoriek konden veroorloven geen belangstelling voor.

Zij hebben zich bij de uitwerking van de hen opgegeven vraag ongetwijfeld meer laten leiden door hun kennis van de klassieken zoals het werk van Cicero. Deze schreef dat luxe en de hang naar luxe, in zijn ogen de oorzaken van alle kwaad, producten van het stadsleven waren.²⁰ Het land zou volgens de grote redenaar inspireren tot spaarzaamheid, nauwkeurigheid en rechtvaardigheid. Ook zullen de studenten in hun voordrachten gewezen hebben op de oude gedachte dat het boerenwerk krachtige strijders voortbracht en vervolgens de schoonheid en rust van het platteland hebben genoemd. Daarbij lieten zij zich niet, zoals moderne mensen zouden doen, inspireren door de aantrekkingskracht van de wilde natuur, maar hadden zij ongetwijfeld meer de gecultiveerde schoonheid van tuinen voor ogen.²¹ Sommigen onder hen, die niet uit de allerhoogste adel kwamen, hebben misschien nog gewezen op het voordeel dat men op het platteland nauwelijks nederig hoefde te doen tegenover de vertegenwoordigers van deze absolute elite.²² Allen zullen de stad geprezen hebben wegens haar sociaal-culturele mogelijkheden.

Bij de uiteindelijke beantwoording van de hen opgelegde vraag hebben hoogstwaarschijnlijk velen gekozen voor de in de antieke filosofie constant aanbevolen gulden middenweg.²³ In dit geval hield dat de combinatie in van beide leefwijzen, zoals die nagestreefd werd in de architectuur van het Gouden Huis van Nero. Daarom is de populariteit van de vlak onder de stadsmuren gelegen semi-landelijke villa begrijpelijk, duidelijk de droom van veel welgestelde Grieken en Romeinen, die toch niet over de onbeperkte middelen van een keizer konden beschikken.

VERDER AANBEVOLEN LITERATUUR

C.J. Classen, *Die Stadt im Spiegel der Descriptiones und Laudes Urbium in der antiken und mittelalterlichen Literatur bis zum Ende des 12. Jahrhunderts* (Hildesheim, 1980).

Crouch, *Watermanagement in ancient Greek Cities* (New York, 1993).

Hoepfner en E.-L. Schwandner, *Haus und Stadt im klassischen Griechenland* (München, 1994).

A.T. Hodge, *Roman Aqueducts and water supply* (Londen, 1992).

Kolb, *Die Stadt im Altertum* (München, 1984).

E.J. Owens, *The City in the Greek and Roman World* (Londen, 1991).

Rich and A. Wallace-Hadrill (eds.), *City and Country in the Ancient World* (Londen, 1993).

C.R. Whittaker, *Land, City and Trade in the Roman Empire* (Londen, 1993).

AANTEKENINGEN

1. Suetonius, *Vitae Caesarum* VI, XXXI.
2. Zie bijvoorbeeld Sidonius Apollinaris, *Epistulae* II, 12.
3. Zie bijvoorbeeld S.H. Braund, 'City and Country in Roman Satire' in: S.H. Braund (ed), *Satire and Society in ancient Rome* (Exeter, 1989) 24-47.
4. Juvenalis, *De Satiren* III, 1-9, in de vertaling van M. d'Hane Scheltema (Ambo Baarn, 1994).
5. Over de gevoelens R. MacMullen, *Roman Social Relations 50 B.C. to A.D. 284* (New Haven en Londen, 1974) 28-56.
6. Sidonius Apollinaris, *Epistulae* VIII, 2-8.
7. Deze strenge antisteedse opvattingen binnen sommige geleidingen van het christendom bestonden overigens al lang bij de Romeinse militaire leiding. Met het oog op de discipline werden de legioenen liefst buiten bereik van steden gelegerd. Zie P.G.G.M. Schulten, 'Discipline in het leger der Romeinen', *Militaire Spectator* 155 (1986) 244.
8. Zie de bundel *La Città e il suo Territorio: atti del settimo convegno de Studi sulla Magna Graecia, Taranto 8-12 ottobre 1967* (Napels 1968).
9. Dit is ook de mening van A.B. Breebaart, 'De Griekse stad en haar ommeland', *Lampas* 20 (1987) 12.
10. Zie bijvoorbeeld de mening van R. Osborne, *Demos, The Discovering of Classical Attica* (1985) 185: this is not a distinction between the man who lives inside the city and the man who lives outside, it is a distinction based on behaviour.
11. Zie voor de technische aspecten van de korenvoorziening bijvoorbeeld G. Rickman, *The Corn Supply of Ancient Rome* (Oxford, 1980).
12. Zie bijvoorbeeld M.I. Finley, The ancient city: from Fustel de Coulanges to Max Weber and beyond, *Comparative Studies in Society and History* XIX (1977) 305.
13. Zie W. Jongman, *The Economy and Society of Pompeii* (Amsterdam, 1988) 48-54.
14. Vooral in M.I. Finley, *The Ancient Economy* (Londen, 1971).
15. De studie van Jongman bepleit om die effecten voor individuele steden te onderzoeken.
16. Plato, *Nomoi*, 745. Aristoteles deelde zijn standpunt hierover. Zie Breebaart, De Griekse stad, 9.
17. Sidonius Apollinaris, *Epistulae* III, 1. Zie ook VIII, 4.
18. Quintilianus, *Institutiones oratoriae*, II, 8, 24.
19. Voor deze discussie Th. Barker en A. Sutcliffe (eds), *Megalopolis: the giant city in history* (New York 1993). Grote invloed op een negatieve visie had het boek van L. Mumford, *The City in History* (Londen 1961), met daarin een hoofdstuk over Rome onder de veelzeggende titel 'from megalopolis to necropolis'. Hierover vooral het artikel van R. Laurence in: T.J. Cornell en K. Lomas (eds), *Urban Society in Roman Italy* (Londen 1995).
20. Cicero, *Oratio pro Roscio Amerino*, 75: in urbe luxuries creatur....
21. Zie over het natuurgevoel J.J.L. Smolenaars, Het boerenbedrijf en de Gouden Tijd. Poëtische landschappen in Vergilius' *Georgica*, *Lampas* 20 (1987) 69-85. Dezelfde smaak voor het gecultiveerde is overigens ook zichtbaar in de stadsplanning bij de Grieken en Romeinen. Liever een keurig schaakbordpatroon, zoals in moderne Amerikaanse steden, dan de wilde bochtige straten die wij over het algemeen waarderen.
22. Zie hiervoor bijvoorbeeld de toon in het werk van Martialis.
23. Interessant in dit verband is de in 160 v. Chr. opgevoerde komedie van *Terentius*, Adelphoe. Twee broers worden op last van hun vader op verschillende plaatsen opgevoed, een op het strenge, sobere platteland, de ander in de weeldezieke, luchthartiger stad. Uiteindelijk blijken beide opvoedingsmethoden niet goed en lijkt een combinatie van beide het beste.